

Ю. И. КОЗУБ

Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э.

К., «Наукова думка», 1974

Рецензована книга, присвячена дослідженню некрополя Ольвії класичного і ранньоелліністичного часу, заповнює значну прогалину в археологічній літературі з цього питання. У чотирьох розділах праці систематично об'єднані матеріали розкопок ольвійського некрополя, розпорошені по різних виданнях, а також публікації відкритих на ньому пам'яток. Це, безперечно, є позитивною рисою книги.

Автор дає визначення типів поховальних споруд, виявлених на розкопаній території (ямні та підбійні могили, земляні склепи), детально описує їх конструкцію. Проте не можна порівняти досліджені споруди з поховальними пам'ятками інших античних міст Північного Причорномор'я цього часу*, оскільки вони характерні тільки для ольвійського некрополя V—IV ст. до н. е. Згадуючи підбійні могили Пантікапея, Танаїса і Херсонеса, слід було б додати, що в двох перших містах цей тип пов'язується з проникненням сарматів, а в останньому, незважаючи на інші ознаки присутності сарматського елементу серед міських жителів, ці поховальні споруди зовсім невідомі. Опис розглянутих конструкцій доповнюється вміщеним у книзі планом некрополя з топографічними і хронологічними даними. Відзначено, зокрема, VIII розкоп, закладений Б. В. Фармаковським, де виявлено найбільшу кількість поховань класичного часу.

Дослідниця характеризує поховальний обряд, для якого властиве тілопокладення, а не кремація, проте, на нашу думку, не варто було б обстоювати стабільність східної орієнтації. Ю. І. Козуб сама помічає часті відхилення, але пояснення цього факту лише зміною літнього і зимового сонцестояння досить сумнівне. Очевидно, стародавні греки не дуже дотримувались правильної орієнтації по сторонах світу, на що звертають увагу дослідники античних некрополів Північного Причорномор'я (наприклад, дезорієнтація поховань Херсонеського некрополя).

Особливо цікаве питання про скорчені поховання. Для багатьох авторів ця ознака є свідченням не грецького, а варварського обряду, але якого саме? С. І. Капошина беззастережно пов'язує його зі скіфами, але вони такого обряду не мали. Останнім часом спостерігається тенденція приписати його грекам. Ю. І. Козуб також схиляється до цього висновку, маючи на увазі мікенські скорчені поховання епохи бронзи і херсонеський некрополь на Північному березі. Але мікенські гробниці такого типу характерні для XVII—XV ст. до н. е. Що ж до згаданого некрополя, то він датується не кінцем V — початком IV ст. до н. е., а кінцем IV—II ст. до н. е. Біля двох скорчених кістяків знайдено монети, одна з них III, а друга II ст. до н. е. Скіфами цих померлих ніхто, крім С. І. Капошиної¹, не вважає, а про їх належність до таврів

* Ю. І. Козуб сама відзначає цю обставину (с. 14). Вказаний в її праці Маріцинський могильник, де підбійні могили відомі в кінці IV—III ст. до н. е., свідчить про пізніший час.

¹ Капошина С. И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса.— СА, 1941, № 7, с. 169. та ін.

свідчать такі ознаки, як місцевий ліпний посуд поряд з привізним чорнолаковим IV ст. до н. е., кістки бика; та й самий факт скорченості є ремінісценцією споконвічного обряду сусідніх таврів.

Могильні ями зі скорченими кістками розкопані в культурному шарі, тобто на смітнику поблизу жител рибалок (на що вказує велика кількість знайдених тут рибальських гачків і грузил). Отже, похованих можна вважати соціально залежним населенням, мабуть рибалками. Найімовірніше, вони належали до еллінізованих таврів, тим більше, що в Херсонеському некрополі того ж часу, розташованому за стінами міста, скорчені поховання невідомі.

Роль місцевого населення у житті грецьких полісів VI—IV ст. до н. е. сучасною наукою ще не з'ясована, і це питання залишається дискусійним. Тому особливий інтерес становлять всі поховання із скорченими кістками в античних некрополях. Важливим є скрупульозне дослідження їх, бо кожна деталь може спричинитися до висвітлення етнічного походження похованих.

Слід відзначити ретельний аналіз поховального обряду в книзі Ю. І. Козуб. Але в питанні про скорчені поховання вона, розглядаючи такі особливості, як підсіпка і підстилка в могилах, заперечує припущення Т. Н. Кніпович про можливість їх не грецького, а «місцевого» походження (с. 28). Автор, безперечно, має рацію, звертаючи увагу на те, що червона фарба в грецьких могилах була символом життя, а вугільна присипка — символ кремації, однак і у негрецького населення ці звичаї широко відомі і теж мали символічний характер. Таким чином, якщо вважати безпідставним висновок С. І. Капошиної та Т. Н. Кніпович про близькість ольвійського некрополя до місцевих елементів у зв'язку з наявністю фарби в похованнях, то чи не є надто категоричною і думка Ю. І. Козуб, що ці ознаки характеризують лише греків?

Унікальна особливість ольвійського некрополя — так звані кромлехи з амфор. На наш погляд, вони заслуговують більшої уваги, ніж це має місце в книзі, і особливо тому, що становлять комплекс з обрядом кремації. Висновок автора, що кремація може бути ознакою соціального становища, є цілком вірогідним. Він знаходить підтвердження у наявності як ольвійських кромлехів, так і херсонеського підстиного склепу № 1012 та інших багатих поховань Херсонеського некрополя.

Щодо поховальної тризни, простеженої в ольвійському некрополі, то автор наводить численні аналогії цього обряду в античних поховальних пам'ятках Греції та Північного Причорномор'я, у тому числі й скіфо-меотських. Отже, несподіваним є висновок дослідниці, що «поховальний обряд в Ольвії класичної епохи має всі характерні риси грецького обряду» (с. 38). Слід було б додати, що такі ознаки, як скорченість і тризна, здавна властиві поховальним традиціям деяких місцевих племен.

Ретельно розглянуті автором комплекси поховального інвентаря. Не викликає заперечень поділ різних типів столового посуду — кіліків, канфарів, скіфосів тощо. Шкода тільки, що, залучаючи аналогії з Херсонеського некрополя, Ю. І. Козуб не вказує, з яких саме могил походять згадані нею кіліки V ст. до н. е., бо дата кіліків на північному березі не давніше початку IV ст. до н. е., а канфар з розкопок 1945 р. у тому ж некрополі не старіший середини IV ст. до н. е. Автор має рацію, вважаючи назву сільничок умовною, тому її треба було б давати в лапках. Правильним є і визначення гутусів, як дитячих ріжків для молока.

У зв'язку з описом типів одноручних глечиків Ю. І. Козуб посилається на святилище Деметри і кабірів у Німфеї, погоджуючись з датуванням В. М. Скуднової — V ст. до н. е. Тут слід було б вказати

й працю В. І. Пругло, де внесено поправку до цієї дати: не V, а середина IV ст. до н. е.

Серед питань, пов'язаних з етнічною однорідністю ольвійського некрополя, нез'ясованим залишається факт виявлення єдиної ліпної посудини в одній з могил, розкопаних 1912 р. У книзі Ю. І. Козуб він не знайшов інтерпретації, хоч доречно було б з цього приводу не тільки згадати статті С. І. Капошиної², але й навести свої коментарі.

Грунтовно розглянуті типи і хронологія амфор, подані бібліографія і таблиця їх знахідок, причому, як свідчать ці дані, переважали амфори IV ст. до н. е., але ті самі посудини були й у III ст. Можливо, в дальшому на цій підставі виникнуть зміщення у датуванні окремих поховань. Систематизовані предмети туалету. Цікавим і переконливим є припущення автора про магічне і ритуальне значення дзеркал у поховальному інвентарі.

Наочно ілюструють грецький спосіб життя деталі палестриту, на томість дуже мало деяких видів прикрас, наприклад сережок; з них одна (рис. 41, 5) негрецького типу. Це тим більш дивно, зважаючи на значне поширення найрізноманітніших сережок в інших античних некрополях Північного Причорномор'я. Нехарактерні для набору грецького інвентаря і бронзові браслети з незімкнутими кінцями та хресто-подібним знаком (рис. 41, 1, 2 і рис. 42, 3). Щодо хронологічних ознак, то замість з єгипетського фаянсу і скляної пасти, як самостійний датуючий матеріал, без врахування інших предметів не може братися до уваги.

Згадуючи певні прикраси, зокрема подвійні з'єднані в ланцюжок кільця, Ю. І. Козуб наводить думку Б. Е. Дегена про їх фракійське походження. До цих кілець слід було б додати і знайдені там же дві скляні підвіски у вигляді бородатої голови. Такі зображення ще М. І. Ростовцев розглядав як безперечно фракійські. Взагалі зв'язкам з Фракією, яких побіжно торкається автор, можна було приділити більше уваги, оскільки Ольвія з самого початку свого виникнення мала зв'язки з західнопонтійськими містами.

У розділі «Культові предмети» докладно показані лекіфи, класифікація їх за типами здається цілком обгрунтованою, як і припущення автора щодо місцевого, ольвійського виробництва курильниць. Коли йдеться про амулети, то в книзі, на жаль, немає їх зображень або посилань на аналогії.

Значний інтерес становить знахідка двох теракот, що зображали так званих «крилатих геніїв». Це перша публікація єдиних поки що в Ольвійському некрополі статуеток такого роду. Шкода, що подано фотографію лише однієї з них, доцільно було б дати і фрагментовану другу для порівняння. Цікаво, що уламки понад 40 статуеток «крилатого генія» знайдені в Ольвії 1959 р. у міських шарах IV ст. до н. е. та в цистерні III—II ст. до н. е. на агорі.

Ю. І. Козуб пише, що «образ крилатого генія смерті широко представлений в грецькому поховальному культі» (с. 105), але це не зовсім так. Наприклад, у Херсонеському некрополі статуетки чи, імовірніше, однобічні протоми «генія» виявлено не тільки у могилах, але й в насипу некрополя та в міських шарах. Ці зображення за типом і часом датуються в межах від рубежу IV—III ст. до II ст. до н. е. включно. Можливо, що вони сягають і I ст. до н. е. В могилах перших століть н. е. їх немає. У некрополях Боспору вони не знайдені (винятком є випадкова знахідка на горі Мітрідата, передана до Свердловського краєзнавчого музею). Невідомі вони і в некрополях самої Греції. Та й в Ольвійському некрополі трапилась досі лише одна знахідка. Отже, немає підстав говорити про значне їх поширення. Варто було б згадати

² Ольвія и Нижнее Побужье в античную эпоху.— МИА, 1956, № 50.

у книзі про знахідки таких «геніїв» на городищі в Ніконії, у Євпаторії, в румунській Мангалії (стародавня Каллатія). Одна фігурка виявлена в Афінах.

Ольвійські матеріали, що походять з некрополя і з агори, є особливо важливими, оскільки дають змогу визначити час підбійної могили № 4 з розкопок 1908 р. Це не середина чи друга половина IV ст. як датує її автор (с. 148), а в кращому разі III або III—II ст. до н. е., за визначенням Б. В. Фармаковського, який керувався іншими ознаками, не маючи на увазі згаданих теракот (с. 180, пос. № 31). У зв'язку з тим, що могила підбійна, слід звернутись до підбоїв Марицинського могильника кінця IV—II ст. до н. е., матеріали якого залучені автором.

Знайдені монети теж дають підставу для перегляду датувань деяких поховань. Так, могилу № 99 з розкопок 1920 р. Ю. І. Козуб датує IV ст. до н. е. (с. 105, 165), хоч сама ж наводить визначення А. Н. Зографа 325—275 рр. до н. е., і не враховує той загальновідомий факт, що в поховання потрапляли вже попкоджені монети (практичні греки усвідомлювали, що ошукують Харона).

Взагалі слід спинитися на питанні про перегляд дат. Вони цілком закономірні й в ряді випадків неодмінні, бо обґрунтовуються новими, раніше не відомими даними. Передатування — неминучий наслідок різнобічного історичного аналізу, заснованого на нових фактах або викликаного переоцінкою старих. Але при цьому слід зазначити, чим зумовлене перше хронологічне визначення і що покладено в основу другого. Лише при такому методі можна уникнути необґрунтованості й упередженості.

Могила № 31 з розкопок 1905 р., де була знайдена монета кінця IV — першої чверті III ст. до н. е. (за А. Н. Зографом), на жаль, не згадана автором, що поряд з деякими подібними випадками порушує картину систематизації 280 могил і викликає сумніви в їх датуванні V — першою половиною IV ст. до н. е. В могилі № 5 (розкопки 1908 р.) два мідних статери датовані А. Н. Зографом 330 р. до н. е., отже, й поховання ніяк не може належати до першої половини IV ст. до н. е., як пише автор (с. 106 і 148).

Дуже цікаві описані в книзі предмети озброєння. Ю. І. Козуб має цілковиту рацію, окреслюючи широкий ареал такого лука в часі й просторі, вдало відшукує аналогії в зображеннях на різних предметах. Але саме зображення лука на причорноморських монетах вказує, що дана модель належить не до V, а до V—IV ст. до н. е. (так датує автор і знайдені там же стріли та списи).

Привертає увагу й знахідка меча-махайри, орієнтовано датована Ю. І. Козуб IV—II ст. до н. е. Дослідниця цілком слушно вважає, що він заслуговує спеціального вивчення для більш точного датування.

Автор знаходить аналогії ножам з ольвійських могил за класифікацією скіфських ножів, розробленою Б. А. Шрамком, і це, безперечно, вірно. Однак слід було б простежити порядок розміщення кинджалів і мечів у похованнях для порівняння з відповідною ознакою в негрецьких могильниках. До речі, наявність точильних брусків серед інвентаря є варварською ознакою, на що вказував ще М. І. Ростовцев.

У IV розділі «Населення Ольвії V—IV ст. до н. е.» як лейтмотив проходить висловлена вже раніше думка, що лише греки з превалюванням іонійського елемента жили в цей час у Ольвії і тільки їм належав некрополь того ж періоду. Поховальний обряд є грецьким, а місцеве негрецьке населення округи не справило на нього жодного впливу.

Таким чином, і в матеріальній культурі, і в сфері духовних традицій чистота етнічного складу не викликає у автора сумнівів. Проте цей висновок не можна вважати безперечним. Влаштування могил (особливо підбоїв), скорчені кістяки, такі предмети поховального інвентаря,

як бруски, ножі, списи й стріли, модель лука тощо,— все це не дає змоги остаточно з'ясувати питання про їх етнокультурну належність. Втім, необхідно відзначити правильність спостереження автора, що на ранніх етапах історії Ольвії відносини зі скіфами були мирними. Так само не викликає заперечень висновок про відсутність ознак виразного майнового розшарування у матеріалах некрополя, незважаючи на певну соціально-економічну диференціацію населення у цей період (іншу картину дає некрополь пізньоелліністичного часу).

З приводу технічного оформлення книги зауважень немає, слід вказати лише на деякі друкарські помилки: наприклад, у посиланнях № 126, 127 (до розділу III), де М. І. Ростовцеву приписані «Древности Боспора Киммерийского» замість його «Скифии и Боспора».

Загалом монографія Ю. І. Козуб — серйозне дослідження, істотний внесок в археологічну літературу, присвячену не лише такому значному античному центру, як Ольвія, але й Північному, Північно-Західному і навіть Західному Причорномор'ю. Звичайно, як завжди, нові відкриття внесуть свої корективи і доповнення, проте фундаментальний початок цією книгою вже покладено. Можна побажати автору дальшого успішного дослідження Ольвійського некрополя і в наступні роки.

Н. В. Пятшышева